

Hoe meer zielen hoe meer vreugd? Over capaciteitsproblemen in de gevangenissen

1. Inleiding

Op 6 september 1987 breken er opstanden uit in de gevangenissen van Vorst en St.-Gillis. In een uiteenzetting voor de Kamercommissie van Justitie op 17 september 1987 duidt Minister Gol als directe oorzaken op de overbevolking en de slechte materiële omstandigheden in beide inrichtingen, naast meer algemene oorzaken eigen aan het gevangenisstelsel 'in se'.

Wie de gevangeniswereld van nabij volgt, is niet verwonderd over het uitbreken van de opstanden: zowel administratie als wetenschapslui wijzen reeds geruime tijd op het explosieve karakter van de situatie. Het is niet moeilijk te begrijpen dat, indien de vrijheidsberoving op zich reeds weinig humaan is en minstens een 'stresserende' ervaring is, deze problemen exponentieel toenemen wanneer men met twee of drie op cel moet zitten, in oude gebouwen (1896 en 1907) zonder de meest elementaire voorzieningen zoals sanitair, zonder enige privacy, en dit soms voor 23 uur op 24 (de Amerikaanse Supreme Court zou dit waarschijnlijk als 'cruel and unusual punishment' beschouwen – en dus ongrondwettelijk) (Moerings, 1987). Overbevolking verergert tevens de problemen rond classificatie, bejegening, regime en veiligheid, en dit voor alle betrokken partijen (gedetineerden, personeel, administratie). Als gevolg van deze incidenten verkrijgt de Minister van Justitie van de Minister van Openbare Werken het akkoord om de modernisering van de gevangenissen – en meer bepaald van Vorst en St.-Gillis – te bespoedigen, opdat veertig cellen per maand zouden kunnen worden vernieuwd. Op een persconferentie omtrent zijn justitiebeleid spreekt de Minister tevens over de oprichting van nieuwe ('kleine') inrichtingen.

In dit editoriaal wil ik het vooral hebben over de problemen van overbevolking der gevangenissen en de roep om capaciteitsuitbreiding die daarmee gepaard gaat. Het betreft hier immers een fundamenteel probleem, dat de ganse strafrechtsbedeling aanbelangt en waarbij beslissingen tot capaciteitsuitbreiding ook op langere termijn gevolgen hebben. Studie van de oorzaken en van mogelijke ontwikkelingen is derhalve onmisbaar. In de schoot van de Hoge Raad voor Penitentiair Beleid werd begin 1987 een werkgroep opgericht die deze studie tot doel had. Wegens gebrek aan middelen en aan informatie binnen de penitentiaire administratie zelf, dienden de werkzaamheden geschorst. Niettemin wil ik, mede op basis van buitenlandse ervaringen, enkele elementen van de problematiek naar voor brengen.

2. Enkele cijfers

Wanneer we de evolutie van de gevangenisbevolking bekijken voor de laatste tien jaar, stellen we vast dat de populatie gestadig toeneemt (31/12/74: 6.169; 20/11/86: 6.759). Over de capaciteit kan geen uitspraak gedaan worden, omdat de teleenheid gewijzigd werd van aantal bedden naar aantal cellen (1974: 7.580 bedden, 1986: 6.597 cellen).

De stijging van de gemiddelde bevolking ligt vooral bij de beklagden (1975: 1.246; 1986: 1.513) en de lange straffen (crimineel: 253-337, correctioneel 5 jaar: 166-461), terwijl de korte straffen (< 1 jaar) sterk afnemen (1212-520). Bij de opsluitingen merken we tevens een opvallende stijging van het aantal vervangende gevangenisstraffen (1.967-3.575) en het aantal minderjarigen (739-1.267). Beide categorieën wegen door hun korte duur minder door in de gemiddelde bevolking, maar betekenen niettemin een grote belasting voor het systeem. De capaciteitsproblemen zijn dus logischerwijze het ergst in de arrondissementengevangnissen (arresthuizen): Vorst (-136), St. Gillis (-59), Gent (-46), Namur (-77), Jamioulx (-42), Verviers (-57). De gesloten gevangnissen (lange straffen) zitten eveneens vol, terwijl de open en half-open inrichtingen onderbezet zijn (Merksplas + 212; Hoogstraten + 51; St. Hubert + 69).

Naar de oorzaken voor deze situatie kan enkel gegist worden: sluiting van oude inrichtingen of verbouwwerken versus toenemende input (stijgende criminaliteit? gewijzigd strafrechtelijk beleid?). De administratie kan slechts lapmiddelen aanwenden: gewijzigde classificatie, collectieve voorlopige invrijheidstellingen met het oog op gratie als tijdelijke uitlaatklep (11 maart 1987, 7 mei 1987, 26 oktober 1987 ...). Aan het parket wordt gevraagd de uitvoering van vervangende gevangenisstraffen voor vier maanden te onderbreken, terwijl ook de niet-uitvoering van korte straffen reeds verhoogd was (circulaire 1984). Dergelijke maatregelen kunnen echter onmogelijk opwegen tegen de druk uitgaande van het stijgend aantal beklagden en langgestraften. Vandaar dus de vraag om capaciteitsuitbreiding.

Andere Westerse landen vertonen een gelijkaardig beeld.

In de Verenigde Staten is de gevangenisbevolking de laatste vier jaar meer dan verdubbeld (+ 115 %). De bezettingsgraad der inrichtingen bedraagt nationaal 130 %, met de grootste overbevolking in de gesloten inrichtingen. Allerlei essentiële voorzieningen, zoals medische, sociale, sanitaire en zelfs voedselverstreking komen in de knel. Als gevolg hiervan is de grootste gevangenisbouwcampagne uit de geschiedenis van de Verenigde Staten gestart: 1157 inrichtingen, met een totale capaciteit van 203.000 gedetineerden; kosten: 7.995 miljard dollar (Moerings, 1987).

Ook in Engeland leidt de overbevolking der gevangnissen tot de bouw van nieuwe gevangnissen: er zouden \pm 10.000 nieuwe plaatsen zijn tegen 1991; kosten: 250 miljoen pond (Mathiesen, 1985).

Zelfs in Nederland, dat traditioneel de laagste gemiddelde gevangenispopulatie heeft van West-Europa, is de capaciteit van 1981 tot 1985 uitgebreid van 3.900 naar 4.800 plaatsen en zou er volgens de raming van de projectgroep 'Structuurplan penitentiaire capaciteit' nood zijn aan 7.100 plaatsen tegen 1990; kosten: 6,8 miljoen gulden.

Dit laat vermoeden dat gelijkaardige achtergronden de oorzaak zijn van de

ze problematiek in de verschillende Westerse landen, zodat buitenlandse studies ons kunnen helpen bij het formuleren van mogelijke verklaringen en vooruitzichten.

De belangrijkste lijken mij te zijn: de evolutie van de demografie, sociaal-economische factoren en factoren eigen aan de strafrechtsbedeling.

3. Demografie

De demografische evolutie wordt beïnvloed door de loop van de bevolking (verschil tussen aantal geboorten en sterften, levensverwachting, vruchtbaarheid) en de migratie (verschil tussen in- en uitwijkingen). Alle Westerse landen vertonen een gelijkaardige evolutie: de zgn. 'baby boom' na W.O. II, met een sterke stijging van het aantal geboorten tot 1965, gevolgd door een tijdelijke stagnatie, en de 'baby bust' (daling van de nataliteit) vanaf 1975. Uit een recente studie vericht op vraag van het Ministerie van Sociale Zaken blijkt deze evolutie ook voor België te gelden: stijging van de bevolking tussen 1950-1965 met bijna 10 %, sinds 1975 daling van de nataliteit en van de totale aangroei. Het migratiesaldo volgt ongeveer dezelfde weg, met een positief hoogtepunt in 1964, gevolgd door een vermindering, en vanaf 1980 zelfs een negatief saldo (meer uitwijkingen dan inwijkingen).

Waarom is dit belangrijk? Eén van de consistente, vaststaande bevindingen van de criminologische wetenschap betreft de relatie tussen criminaliteit en leeftijd: de zgn. 'maturing out'. Volgens Amerikaanse studies ligt het hoogste risico voor vermogensdelicten bij de leeftijdscategorie 15 tot 24 jaar, voor geweldsdelicten 15 tot 35 jaar. De 'baby boom' zou aldus \pm 20 jaar later een echo-effect hebben op de criminaliteitscijfers (de babies van toen hebben dan de leeftijd bereikt waarop de meeste criminaliteit gepleegd wordt). Dergelijk effect werd vastgesteld in de Verenigde Staten (verklaring van \pm 50 % van de criminaliteitsstijging), Canada en Europa (Steffensmeier, 1987). Dit echo-effect beïnvloedt dan tevens — met enige vertraging — de gevangenispopulatie: jongeren en first-offenders worden doorgaans, voor de meeste misdrijven, niet meteen naar de gevangenis gestuurd (hoogtepunt hier bedraagt 25-30 jaar).

Ook voor België vormt dit een interessante hypothese: de bevolkingscategorie 15-35 j. stijgt vanaf 1975 en de < 30 jarigen vormen inderdaad ruim de helft van de veroordeelden (criminele statistiek 1982: 57 %) en van de gevangenispopulatie. Belangrijk voor onze problematiek is echter het echo-effect van de daaropvolgende 'baby-bust' en het negatieve migratiesaldo. Volgens de prognose van het Ministerie van Sociale Zaken (die drie verschillende hypothesen uitwerkt) daalt het aantal jongeren tot 20 jaar nu reeds en zal het aantal jonge actieven (tot 39 j.) sterk dalen vanaf 1990, trend die zich zeer waarschijnlijk zal voortzetten tot 2025 (maximumtermijn voor prognose).

Ofschoon criminaliteit nooit tot één enkele factor kan teruggebracht worden, stelt men in Amerika nu reeds een daling van de criminaliteit vast (vooral vermogensdelicten) en verwacht men door de demografische evolutie een verdere afname, ook van geweldsdelicten, tot na 2000. Indien deze trend ook bij ons plaatsvindt (en de rijkswacht stelde in 1986 reeds een daling vast t.o.v. 1985) zou dit betekenen dat eventuele nieuw te bouwen gevangenissen klaar zullen zijn op het ogenblik dat ze niet meer nodig zijn. Dit zal dan hetzij tot onderbezetting lei-

den, wat betekent dat er zeer veel geld voor niets zal uitgegeven zijn (niet onbelangrijk in een tijd van bezuinigen en afbouw van sociale voorzieningen), hetzij tot het vollopen van die inrichtingen door de aanzuigende werking van het systeem zelf. Deze laatste stelling (een soort penitentiaire toepassing van 'Parkinson's Law') vindt sterke ondersteuning in een Amerikaanse studie, waaruit blijkt dat elke uitbreiding van de gevangenis capaciteit binnen de twee jaar leidt tot een verhoogde toepassing van de gevangenisstraf, die de capaciteit opnieuw opsloopt (Abt Ass., 1980). Ofschoon enigszins aangetast door de methodologische bemerkingen van Blumstein (1983) blijft dit een sterk argument tegen het bouwen van nieuwe inrichtingen (infra, 5).

4. Sociaal-economische factoren

De demografische evolutie is ook van belang voor een aantal sociaal-economische factoren. Het verschijnen van een grote hoeveelheid jonge mensen op de arbeidsmarkt betekent immers meer concurrentie, een grotere strijd, minder kansen, ook een minder snelle socialisatie. De stijging van deze jonge actieve bevolking (1970-1984) is in de westerse wereld samengevallen met de verslechtering van de economische toestand vanaf 1974: de werkloosheid ten gevolge van het verlies van arbeidsplaatsen is versterkt door een toenemend aanbod op de arbeidsmarkt.

Enkele criminologische theorieën en onderzoeken leggen een verband tussen werkloosheid en criminaliteit of werkloosheid en sociale reactie. Denken we aan de 'verzetstheorieën', waarin criminaliteit verklaard wordt als verzet tegen de welvaart in de samenleving, waar o.a. werklozen minder deel aan hebben, of aan de toenemende pakkans en stigmatisering van groepen gekenmerkt door een grotere 'maatschappelijke kwetsbaarheid'. Sommigen vinden zelfs een direct verband tussen werkloosheid en gevangenispopulatie, los van de reële criminaliteit (Jankovic, 1977), anderen weer niet (Jongman, 1983).

Indien er voor België dergelijk verband zou bestaan, dringen twee conclusies zich voor mij op. Ten eerste is er kans dat met de dalende demografie ook de werkloosheid zou afnemen (alhoewel ook hier natuurlijk meerdere factoren spelen). Ten tweede, en belangrijker, is het essentieel een morele en politieke keuze om deze problematiek met een verhoogd strafrechtelijk arsenaal aan te pakken. Wanneer men de kosten van dergelijke aanpak berekent, lijkt het mij duidelijk dat die investering beter aan de bestrijding van de werkloosheid zelf kan besteed worden.

5. De strafrechtsbedeling

Dat de demografische factor op zich onvoldoende verklaart, wordt genoegzaam bewezen door longitudinale studies over het gebruik van vrijheidsberoving over lange termijnen. Hieruit blijkt ofwel een opvallende stabiliteit van het aantal gevangenen per 100.000 inwoners (b.v. V.S. 1930-1970, Noorwegen 1880-1964) (Blumstein, 1973, 1977), ofwel een duidelijk dalende trend, zoals in Nederland waar de gevangenisbevolking ongeveer constant blijft sinds 1840, ondanks een vervijfvoudiging van de bevolking (Van Ruller, 1981, 1986). Wat België betreft, bleek uit de discussies in de Hoge Raad dat een vergelijkbare studie aan de

U.C.L. uitgevoerd werd, doch ook dit aspect diende uitgesteld wegens gebrek aan middelen. Een vergelijking van de gerechtelijke en de bevolkingsstatistieken leert alvast dat, waar de bevolking van 6,7 miljoen in 1900 stijgt naar 9,8 miljoen in 1981, het aantal uitgesproken gevangenisstraffen (onvoorwaardelijk) gedaald is van 21.811 naar 7.334.

Hoe kan deze daling van gevangenisstraffen verklaard worden?

Een daling van de criminaliteit is weinig waarschijnlijk: niet alleen de bevolking nam toe, ook het aantal bijzondere strafwetten op grond waarvan gevangenisstraf kon opgelegd worden. Het aantal klachten en processen-verbaal bij de parketten steeg trouwens gestadig (159.540 in 1900, 964.128 in 1983). Tegelijk zien we echter de ontwikkeling van 'alternatieve' vormen van afdoening door het justitieel apparaat: sepot door het parket (39 % der zaken in 1900, 71 % in 1983!), geldboete (49 % der correctionele zaken in 1900, 65 % in 1981), voorwaardelijke gevangenisstraf (14 % in 1900, 23 % in 1981), voorwaardelijke invrijheidstelling.

Bewust gekozen beleid, wegens scepticisme t.a.v. de effecten van gevangenisstraf, of harde noodzaak tot autoregulering wegens het uitblijven van capaciteitsuitbreiding van het justitieel apparaat (omvang van politie, parket, magistratuur, gevangeniswezen)? In de literatuur wordt doorgaans een wisselwerking tussen beide elementen noodzakelijk geacht voor een waarachtige reductie van de gevangenisbevolking (Van Ruller, 1986, Rutherford, 1984). Een beperkte capaciteit verplicht tot het zoeken naar andere oplossingen, terwijl men ook uit scepticisme ofwel minder mensen naar de gevangenis zal sturen, ofwel voor veel kortere duur (cf. Nederland).

De huidige toename van de gevangenisbevolking in de westerse landen wordt dan mede verklaard door de ontgoocheling over het resocialisatie-ideaal en de opkomst van het 'nieuwe realisme' dat nadruk legt op vergelding en 'incapacitation'. Gevangenis blijft de hoeksteen van het systeem: bij mislukken van alternatieven grijpt men opnieuw naar gevangenisstraf, bij mislukking van resocialisatie via gevangenis grijpt men dan maar naar nog meer gevangenis ('als niets helpt, laat ze dan zo lang mogelijk opgesloten, uit de maatschappij').

Het sociaal-economisch klimaat leidt tegelijk tot een verminderde tolerantie t.a.v. 'deviantie' en tot een selectieve, verhoogde aandacht en repressie t.a.v. bepaalde delicten. Dit werkt door op de verschillende niveaus van de strafrechtsbedeling: wetgeving (b.v. optrekken van de wettelijke strafduur voor geweldsdelicten in de U.S.A., voor drugdelicten in Nederland), politie (b.v. verhoogde opsporing — en dus vaststelling? — van drugdelicten), rechtspraak (b.v. 'mandatory imprisonment' USA, langere gevangenisstraffen Nederland), beperken van de voorwaardelijke invrijheidsstelling (b.v. USA). Ook in België merken we dergelijke fenomenen: denken we aan de circulaire van Minister Gol over het beperken van voorwaardelijke invrijheidstelling voor geweldsdelicten, aan de stelling van Koninklijk Commissaris Legros dat de gevangenis 'in se' niet gefaald heeft en nodig blijft voor de echte 'slechten' of 'zieken' (Memorie van Toelichting, Voorontwerp van Strafwetboek), aan de protesten aangaande mogelijke afschaffing van vervangende gevangenisstraffen, aan het pleidooi van Steelandt voor terugkeer naar echte bestraffing, aan het toenemend aantal opgesloten minderjarigen ... het geloof in de gevangenis bloeit.

In een dergelijk klimaat lijkt de hypothese dat uitbreiding van de capaciteit tot een vicieuze cirkel leidt wel realistisch. De thans reeds doorgevoerde uitbrei-

ding van het politieel en gerechtelijk apparaat is hierin een eerste stap, uitbreiding van de gevangenis­capaciteit zou m.i. de cirkel sluiten.

6. Conclusie

De overbevolking van bepaalde Belgische gevangenis­sen is een ernstig probleem, dat dringend moet aangepakt worden. Even schrijnend als de situatie in sommige gevangenis­sen is echter de situatie van het beleid: niemand blijkt werkelijk inzicht te hebben in de oorzaken en omvang van de huidige problemen, noch vooruitzichten te hebben op korte of langere termijn.

Omvang van de huidige problematiek: hoeveel celdagen zijn er nu tekort, voor welke categorieën gedetineerden?

Vooruitzichten op korte termijn: in welke mate zullen de reeds aan de gang zijnde verbouwingswerken en nieuwbouw voor een verhoogde capaciteit zorgen, en wanneer?

Vooruitzichten op lange termijn: prognose over te verwachten evoluties, rekening houdend met de hiervoren vermelde elementen demografie, economische ontwikkeling, strafrechtsbedeling. Prognoses zijn natuurlijk steeds hachelijk en kunnen voorwerp blijven van kritiek. Maar zoals de Minister van Sociale Zaken de problemen rond sociale zekerheid voldoende belangrijk vond om verscheidene hypothesen te laten uitwerken, zo zou ook de Minister van Justitie een dergelijke studie (hebben) kunnen vragen. Op basis van deze verscheidene, wetenschappelijk uitgewerkte hypothesen zou dan een beleidskeuze kunnen gebeuren. Maar dit veronderstelt natuurlijk een minimum aan belangstelling en politieke wil om deze problemen inderdaad op een wetenschappelijk verantwoorde manier te onderzoeken en aan te pakken.

Dit is geen louter pleidooi van een wetenschapper voor het eigen huis. Een degelijk justitieel beleid zou tevens voor een betere wetenschappelijke uitrusting van het eigen 'personeel' moeten zorgen. De Belgische penitentiaire administratie moet, ondanks informatisering van een aantal gegevens, nog steeds op een dermate archaische manier werken dat zij zelf bepaalde informatie niet kan verkrijgen of maandenlang dient te wachten.

De magistratuur, die mee de input in het systeem verzorgt, wordt niet betrokken bij de strafuitvoering, en voelt er zich dan ook niet verantwoordelijk voor. Elk onderdeel van het strafrecht­stelsel heeft zijn eigen problemen, overleg over hoe b.v. de officiële doelstelling van gevangenis als 'ultimum remedium' kan bereikt worden bestaat niet.

Ook het Parlement vertoont weinig interesse voor deze problematiek: wets­voorstellen blijven dikwijls jaren onbehandeld, meestal onder het motto dat een 'globale hervorming' noodzakelijk is. Wel, het ogenblik van de globale hervorming is aangebroken: het Voorontwerp van Strafwetboek ligt neer, met de mogelijkheid om gevangenisstraf wettelijk onmogelijk te maken voor minder ernstige misdrijven (ook als vervangende straf) en alternatieven in de plaats te stellen. De herziening van Boek II van het Strafwetboek kan aangevat worden, waarbij een systematische verlaging van de wettelijke strafduren per misdrijf kan doorgevoerd worden, zodat kortere straffen (kunnen) uitgesproken worden. Er zijn voorstellen uitgewerkt om de wet op de voorlopige hechtenis te hervormen (cf. verslag van de werkgroep Declercq, in 1985 aan de Minister overhandigd), om de land-

loperij te decriminaliseren (Voorontwerp van Strafwetboek, V.D.V.O.), om minderjarigen uit de gevangenis te houden (afschaffing art. 53), om de wet op het sociaal verweer te herzien. De discussies daarover kunnen hier nu niet aangesneden worden, want het zijn uiteraard geen eenvoudige materies. Maar het is duidelijk dat men op een belangrijk punt aangekomen is, waar men consequent kan beslissen via wetgeving de gevangenisstraf terug te dringen.

Maar misschien moeten er eerst nog, naar goede Belgische gewoonte, een paar echt dramatische incidenten plaatshebben vooraleer men daartoe overgaat?

Sonja Snacken
6 december 1987

Bibliografie

- ABT ASSOCIATES INC., *American Prisons and Jails*, Washington D.C., Govt. Printing Office, 1980.
- BLUMSTEIN, A. and COHEN, J., 'A Theory of the Stability of Punishment', *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1973, 198-207.
- BLUMSTEIN, A., COHEN, J. and NAGIN, D., 'The Dynamics of a Homeostatic Punishment Process', *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1977, 317-330.
- BLUMSTEIN, A., COHEN, J. and GOODING, W., 'The Influence of Capacity on Prison Population: a Critical Review of Some Recent Evidence', *Crime and Delinquency*, 1983, 1-51.
- De begroting van het Ministerie van Justitie: enkele cijfers*, Kabinet van de Minister van Justitie, Brussel 1987, 86 p. (samenvatting: *Fatik*, september 1987, 1-3).
- Demografische evolutie en sociale zekerheid*, Beleidsnota van de Minister van Sociale Zaken betreffende de begroting 1987, Brussel, april 1987, 85 p.
- EUROPEAN COMMITTEE ON CRIME PROBLEMS, *Methods of Forecasting Trends in Criminality*, Council of Europe, Strasbourg, 1974, 44 p.
- HOUCHON, G., *De l'analyse des fonctions à l'étude de l'usage de l'emprisonnement*, Ecole de Criminologie, U.C.L., *Document de travail*, nr. 16, 1987, 28 p.
- JANKOVIC, I., 'Labor Market and Imprisonment', *Crime and Social Justice*, Fall-Winter 1977, 17-31.
- JONGMAN, R.W., STRIKWERDA, J., TIMMERMAN, H., 'Werkloosheid en opgelegde gevangenisstraf', *Tijdschrift voor Criminologie*, 1983, 201-209.
- MATHIESEN, T., 'The Argument Against Building More Prisons', in BISHOP, N., (ed), *Scandinavian Criminal Policy and Criminology 1980-1985*, Scandinavian Research Council for Criminology, 1985, 89-98.
- MOERINGS, M., 'Overvolle Amerikaanse gevangenissen: oorzaken en antwoorden', *Delikt en delinkwent*, 1987 nr. 1, 16-35.
- RUTHERFORD, A., *Prisons and the Process of Justice. The Reductionist Challenge*, Heineman, London, 1984, 214 p.
- Samenleving en criminaliteit, Een beleidsplan voor de komende jaren*, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1985, 151 p.
- STEFFENSMEIER, D.J., HARER, M.D., 'Is the Crime Rate Really Failing? An 'Aging', U.S. Population and its Impact on the Nation's Crime Rate, 1980-1984', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 1987, nr. 1, 23-48.
- Structuurplan penitentiaire capaciteit*, Rapport van de werkgroep, 's Gravenhage, april 1985, 54 p.
- VAN RULLER, S., 'Het aantal gevangenen in Nederland sinds 1837. Een analyse van 140 jaar gevangenisstatistiek', *Tijdschrift voor Criminologie*, 1981, 209-223.
- VAN RULLER, S., 'Honderd jaar vrijheidsbenaming in cijfers', in: *De Vrijheidsstraf*, Arnhem, Gouda Quint, 1986, 57-75.
- VAN TULDER, F., 'De capaciteitsbehoefte van het gevangeniswezen nader bekeken', *Tijdschrift voor Criminologie*, 1986, 303-322.
- Statistische gegevens: Statistische jaarboeken N.I.S., gerechtelijke en criminele statistieken N.I.S., Vijfjaarlijkse Verslagen Bestuur der Strafinrichtingen, Statistische gegevens verstrekt door de Dienst Individuele Gevallen (Bestuur der Strafinrichtingen).*